

Dorota Mantey*

ŻYWIOŁOWOŚĆ PROCESÓW PRZESTRZENNYCH

Uncontrolled spatial processes

Zarys treści. Celem artykułu jest próba zdefiniowania żywiołowości w kontekście procesów przestrzennych, a w szczególności obserwowanego od początku lat 90. masowego lokalizowania zabudowy w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich. Autorka przywołuje w nim dorobek teoretyczny dotyczący zjawisk żywiołowych, porządkuje terminologię związaną z różnymi kategoriami zjawisk społecznych, zwracając jednocześnie uwagę na potrzebę zapełnienia swoistej luki, jaka wytworzyła się w stanie badań nad procesami przestrzennymi wymykającymi się regulacjom instytucjonalnym.

Słowa kluczowe: procesy przestrzenne, zjawiska żywiołowe, lokalizacja, chaos przestrzenny

Key words: spatial processes, spontaneous and uncontrolled phenomena, localization, spatial disorder

WSTĘP

Przestrzeń jest sceną, na której zachodzą różnorodne procesy, prowadzące do zmian cech, struktury czy zagospodarowania tejże przestrzeni. Zmianę należy rozumieć jako przejście z jednego stanu rzeczy do innego, proces zaś jako pewien specyficzny rodzaj zmian. Proces, zgodnie z definicją zaproponowaną przez Chojnickiego (1999, s. 267), jest „sekwencją zmian stanów rzeczy, wykazujących wewnętrzne uporządkowanie i stanowiących przejście od pewnego wyróżnionego stanu do innego wyróżnionego stanu rzeczy”. Proces to inaczej seria zdarzeń, która jest realizacją pewnych prawidłowości, choć nie pozbawiona składników losowych, będąca następstwem innych procesów. Spośród licznych kategorii zdarzeń lub zjawisk szczególnym zainteresowaniem naukowców cieszą się te, które stanowią zagrożenie dla ogólnie pojmowanego ładu społecz-

* Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Zakład Geografii Miast i Organizacji Przestrzennej, e-mail: d.mantey@uw.edu.pl.

nego i przestrzennego, a zwłaszcza mechanizmy ich powstawania, czyli inne procesy, w następstwie których zachodzą określone zmiany. Niezwykle istotny z punktu widzenia mechanizmów powstawania oraz przebiegu procesów jest kontekst społeczny, określane niekiedy jako ogólny ład społeczny. Wyganowski (2002), powołując się na René Magnona – znanego francuskiego urbanistę – zwraca uwagę na cztery zasadnicze typy ładu społecznego, w którym zachodzą procesy przestrzenne:

1. Całkowity leseferyzm, w którym nie obowiązują żadne ograniczenia w działaniu.
2. Typ liberalny, gdy obok rynku władza publiczna oddziałuje na sposób zagospodarowania terenu poprzez prawo, system zakazów, działania regulacyjne.
3. Typ interwencyjny, w którym obok działań właściwych dla typu liberalnego występują działania interwencyjne władzy publicznej zarówno na szczeblu centralnym, regionalnym, jak i lokalnym.
4. Typ totalny, gdzie wszystkie działania są z góry zaplanowane i poddane odpowiednim rygorom administracyjnym.

Wraz z początkiem transformacji, kiedy to dał się zaznaczyć negatywny stosunek do wszelkich form planowania przestrzennego, w Polsce zaczął obowiązywać porządek oscylujący pomiędzy leseferyzmem a typem liberalnym. Liberalny model polityki przestrzennej określa jedynie minimum ograniczeń, głównie wynikających z prawa budowlanego, nie wskazuje natomiast kolejności realizacji poszczególnych inwestycji, zespołów czy dzielnic i nie koordynuje procesu rozwoju urbanistycznego (Lorens, 2005). Od początku rzutowało to na przebieg wszelkich procesów przestrzennych, podporządkowanych odtąd zasadom wolnego rynku, z których część doprowadziła do współczesnej anarchizacji w dziedzinie gospodarki przestrzennej, wzrostu samowoli oraz szeregu zjawisk o charakterze patologicznym (Wyganowski, 2002). Procesy te określa się mianem żywiołowych.

Dorobek naukowy w dziedzinie zjawisk i procesów żywiołowych niestety nie jest imponujący. W okresie socjalizmu, kiedy to planowanie było domeną wszelkich działań, procesy żywiołowe traktowane były jako tzw. wypadek przy pracy i często ignorowane. Znalazło to swoje potwierdzenie w niskim poziomie refleksji naukowej dotyczącej kategorii zjawisk żywiołowych. Społeczeństwo socjalistyczne, z definicji planowe, nie doceniało możliwości występowania skutków ubocznych działań planowych, a planiści wręcz przeceniali swoją misję. Architekci, planiści i urbaniści podejmowali decyzje dotyczące warunków życia milionów ludzi bez analizowania ewentualnych negatywnych skutków ubocznych swoich działań. Traktowanie procesów żywiołowych jako przejściowego odchylenia od modelu nie posuwało naprzód refleksji nad teorią procesów żywiołowych. Stan wiedzy o procesach spontanicznych i żywiołowych w spo-

łeczeństwie socjalistycznym nie pozwalał na teoretyczne uogólnienia tych zjawisk (Jałowicki, 1988). Po zmianie ustroju powstała więc swoista luka w stanie wiedzy na ten temat, którą należałoby zapełnić. Jednocześnie uruchomione zostały na masową skalę procesy, które dotychczas miały charakter marginalny.

Żywiółowość pojawiła się w ostatnich dekadach m.in. w kontekście procesów suburbanizacji. Procesy te uruchomione zostały wraz z przejściem do gospodarki wolnorynkowej, a co za tym idzie zmianą stosunku do własności prywatnej. Zasady gospodarowania przestrzenią stały się bardziej liberalne i w dużej mierze podporządkowane potrzebom oraz prawom rynku (Strzelecki i Kucińska, 2006). Okazało się jednak, że wolny rynek jest ślepy na zagadnienia społeczne (Jędraszko, 2001)¹. Z jednej strony swoista moda na budowę domów pod miastem oraz rozwój transportu kołowego, a z drugiej poszukiwanie terenów atrakcyjnych, a zarazem najłatwiejszych pod zabudowę pod względem prawnym i cenowym stały się wyznacznikiem działań podejmowanych przez poszczególne podmioty inwestujące w przestrzeni. Ochrona mienia prywatnego oraz wolność w zagospodarowaniu doprowadziły do postępującego procesu rozlewania się miast (Lorens, 2005) ze wszystkimi jego negatywnymi konsekwencjami. Najwięcej negatywnych skutków wywołuje zjawisko rozproszonej, redundantnej suburbanizacji, którą charakteryzuje m.in. Zuziak (2005), podając cztery zasadnicze jej cechy:

- 1) chaotyczność procesu i irracjonalność układów przestrzennych;
- 2) dysproporcje między rozwojem zabudowy a infrastrukturą techniczną;
- 3) niedorozwój usług lokalnych;
- 4) dewastacja krajobrazu, brzydota zabudowy.

Proces rozpraszania bądź rozlewania się zabudowy na obszary wiejskie wokół dużych miast określa się w literaturze mianem *urban sprawl*, przypisując mu jednocześnie negatywne konsekwencje zarówno przestrzenne jak i społeczne. Konsekwencji tych, z racji obowiązujących niedoskonałych przepisów prawnych oraz braku skutecznych mechanizmów kontroli, nie sposób powstrzymać. Ów brak dostatecznej kontroli nad wkraczaniem zabudowy na tereny otwarte jest elementem decydującym o żywiółowym charakterze suburbanizacji, choć autorzy posługujący się pojęciem żywiółowości rzadko odwołują się do podstaw teoretycznych zjawisk i procesów żywiółowych w przestrzeni.

Niniejszy artykuł przedstawia koncepcje teoretyczne oraz kategorie pojęciowe związane z procesami społecznymi zachodzącymi w przestrzeni, ze szczególnym uwzględnieniem mechanizmów prowadzących do uaktywniania się procesów żywiółowych, a także ich następstw.

¹ Na maszynopis Jędraszki powołuje się w swym artykule Wyganowski (2002).

ŻYWIÓŁOWOŚĆ JAKO KATEGORIA ZJAWISK SPOŁECZNYCH

Procesy przestrzenne jako pewna sekwencja zmian mają wymiar czasowy (Chojnicki, 1999) i składają się z szeregu zjawisk, które należy traktować jako fakty i zdarzenia podlegające poznaniu empirycznemu (*Słownik języka...*, 1981). Żywiółowość procesu przestrzennego zależy zatem od charakteru zjawisk wchodzących w jego zakres. W rzeczywistości społecznej mamy do czynienia z trzema kategoriami zjawisk: planowymi, spontanicznymi oraz żywiółowymi. O ile działania planowe, inaczej kontrolowane, utożsamiane z dążeniem do osiągnięcia świadomie wytyczonych celów (Kwaśniewicz, 1981), są na ogół rozumiane jednoznacznie, o tyle zdefiniowanie dwóch pozostałych kategorii zjawisk nastęrcza pewne trudności.

Pojęcia „spontaniczność” oraz „żywiółowość” funkcjonują przede wszystkim w odniesieniu do zjawisk społecznych, są zatem częściej wykorzystywane na gruncie socjologii. Zjawiska spontaniczne, przez niektórych mylnie utożsamiane z żywiółowymi, to tyle co: samorzutne, dobrowolne, dokonywane bez wpływu bodźców zewnętrznych, z własnego popędu (Jałowiecki, 1988). Są to inaczej samorzutne zachowania indywidualne nie wywołane bezpośrednią ingerencją czynników zewnętrznych i spowodowane potrzebami i pragnieniami jednostek. Spontaniczne działania w sferze gospodarki przestrzennej są indywidualną odpowiedzią na „propozycje” organizacji w zakresie kształtowania przestrzennych ram codziennego życia (tamże). Bobiński (1987, s. 80) spontaniczne działania kształtujące przestrzeń definiuje jako „samorzutny, dobrowolny wybór lokalizacji dla własnych potrzeb i korzyści podmiotu, bez premedytacji w postaci jakichś celów ukrytych lub pośrednich”. W przypadku zjawisk spontanicznych liczy się przede wszystkim ich subiektywny charakter. K. Wódz (1990), powołując się na Musilę (1980), zjawiskami spontanicznymi nazywa m.in. ruchliwość gospodarstw domowych pod wpływem zarówno czynników ekonomicznych, jak i wejścia w kolejną fazę cyklu życia rodzinnego, czy zmianę preferencji mieszkaniowych, przy czym obydwa przykłady dotyczą wyborów na poziomie jednostki.

Żywiółowość, w odróżnieniu od planowości i spontaniczności, jest pojęciem bardziej wieloznacznym. Żywiółowy w odniesieniu do zjawisk społecznych to inaczej: niekierowany, niekontrolowany, niezaplanowany, nie ujęty w ramy organizacyjne, wreszcie gwałtowny, niepohamowany, nieopanowany, nieokiełznany (Jałowiecki, 1988). W odniesieniu do przestrzeni żywiół możemy rozumieć jako silne, nieopanowane tendencje objawiające się w zagospodarowaniu przestrzennym (Bobiński, 1987).

Szczepański (1990 a.) zwraca uwagę na zasadniczą różnicę pomiędzy tym, co spontaniczne a tym, co żywiółowe. Podmiotem zjawisk spontanicznych są jednostki bądź mikrospołeczności, żywiółowych zaś grupy społeczne bądź

większe zbiorowości terytorialne. Zjawiska żywiolowe są zatem bardziej kreatywne przestrzennie, znajdując swoje odzwierciedlenie w przestrzeni całego miasta lub jego fragmentach, podczas gdy konsekwencje zjawisk spontanicznych wyrażają się raczej w skali lokalnej. K. Wódz (1990) do zjawisk żywiolowych, rozpatrywanych jako skutki błędnego modelu planowania przestrzennego w Polsce w okresie gospodarki centralnie sterowanej, zalicza: budownictwo letniskowe i wczasowe w miejscach atrakcyjnych przyrodniczo, budownictwo jednorodzinne na obrzeżach miast, „dzikie” ogródki działkowe zajmujące tereny niezbędne dla budownictwa mieszkaniowego, rozrzutność w gospodarowaniu przestrzenią. W literaturze przedmiotu panuje jednak dość duży „bałagan” pojęciowy, który skutkuje brakiem zadowalającej definicji żywiolowości, a co za tym idzie sprzecznościami w kwestii zaliczania określonych zjawisk do spontanicznych bądź żywiolowych. Dowodem na to jest fakt, iż indywidualne budownictwo mieszkaniowe, budownictwo letniskowe oraz wszechobecne w minionym systemie politycznym ogrody działkowe, które Wódz określiła jako żywiolowe, Jałowiecki (1988) zalicza do zjawisk spontanicznych. Być może wynika to z faktu, iż obydwu kategorii zjawisk nie da się rozróżnić bez kontekstu skali, w jakiej są rozpatrywane. Zjawiska żywiolowe są sumą zachowań spontanicznych, w związku z tym zachodzą gwałtownie, są niepoahamowane, a ich skutki przestają mieć zasięg lokalny.

Zjawiska żywiolowe w przestrzeni są niewątpliwie jednymi z bardziej złożonych i różnorodnych. Zaliczają się do nich skrajne pod względem charakteru procesy, należące do tej samej kategorii (ryc. 1.).

Ryc. 1. Różnorodności zjawisk żywiolowych

Fig. 1. Diversity of uncontrolled phenomena

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jałowiecki (1988, s. 133)

Znaczna część zjawisk żywiolowych w przestrzeni to działania podejmowane w sposób świadomy i dobrowolny, aby osiągnąć egoistyczne cele i zrealizo-

wać partykularne interesy grup bądź jednostek. Znaczną ich część można przewidzieć. Większość oceniana jest negatywnie, choć transformacja obszarów wiejskich wiąże się także z pozytywnymi aspektami, dostrzeganymi przez miejscową społeczność, a także władze samorządowe, zwłaszcza w początkowej fazie tego procesu. Zjawiska pozytywne rozpatrywane są jako pożądana cecha charakteryzująca działania pewnych podmiotów, polegająca na elastyczności, dostosowywaniu się do zmiennych okoliczności i orientowaniu na realizację własnych potrzeb (działać żywiłowo w tym znaczeniu – to działać zgodnie z własnymi możliwościami nie żądając wsparcia, dotacji, pomocy i nie gubiąc pędu w zbytnim formalizowaniu). Zjawiska negatywne zaś, stanowiące przedmiot szczególnego zainteresowania naukowców, są zagrożeniem dla takich wartości, jak działanie planowe, optymalizacja, racjonalność działania (Herbst, 1987 a). Są to bowiem wszelkie dewiacje, zakłócenia w planowaniu związane z egoistycznymi interesami poszczególnych „wykonawców” planu, patologicznymi cechami jednostek, grup, organizacji, a także zakłócenia w postaci niezamierzonych skutków planowania o charakterze destrukcyjnym wobec założonego planem celu (Wódz, 1990, za: Kwaśniewicz, 1981).

Negatywna ocena zjawisk żywiłowych była szczególnie silna wśród zwolenników ortodoksyjnego marksizmu. Stanowiła ona także nieodłączny element ustroju socjalistycznego. Narojek (1982) pisze wręcz, że główną zasadą ustroju socjalizmu było dążenie do świadomego zapobiegania żywiłowości w przebiegu procesów społeczno-gospodarczych. Za żywiłowe uznawał on wszelkie przejawy wyartykułowanej woli politycznej poza instytucjami politycznymi lub w formach niedostosowanych do trybu ich funkcjonowania, które wywierały element nacisku na proces rozstrzygania kwestii publicznych. Zjawiska żywiłowe zawsze rozpatrywane były zatem w kontekście procesu tworzenia oraz realizowania planu.

MECHANIZMY POWSTAWANIA ZJAWISK ŻYWIŁOWYCH

W literaturze przedmiotu spotkać można liczne klasyfikacje zjawisk składających się na procesy żywiłowe. Większość z podziałów konstruowana jest w oparciu o przyczyny wywołujące określone działania jednostek bądź grup społecznych.

Mechanizmy powstawania zjawisk żywiłowych były przedmiotem zainteresowań m.in. Kwaśniewicza (1981)², który wyodrębnił szereg okoliczności

² Autorka artykułu ogranicza się tylko do tych sposobów rozumienia żywiłowości, które mogą znajdować swoje bezpośrednie odbicie w procesach przestrzennych, Kwaśniewicz (1981) w swym artykule traktuje problem nieco szerzej.

Tab. 1. Działania żywiolowe ze względu na charakter przyczyn
Table 1. Spontaneous activities according to their causes

Działania w pełni świadome, podejmowane z pobudek egoistycznych	Działania będące wynikiem konieczności, nie zawsze uświadomionej	Działania podejmowane na skutek wadliwie funkcjonującego systemu planowania / kontroli
działania powstające na skutek samorzutnej decyzji sprawcy podejmującego określone działania w wyniku jego szczególnej energiczności czy inicjatywności	działania pojawiające się w wyniku jakiegoś kataklizmu przyrodniczego lub społecznego, wyzwającego niekontrolowane zachowanie się jednostek bądź całych grup społecznych (np. panikę)	działania pojawiające się samorzutnie jako wynik niewłaściwego planowania i w sposób nieoczekiwany oddziałujące zaburzająco na obowiązujący porządek bądź świadomie przyjęty program jego zmian, są to tzw. funkcje niezamierzone, towarzyszące np. wprowadzaniu niektórych decyzji ekonomicznych, przepisów prawnych czy administracyjnych
	działania należące do sfery makrospołecznej o charakterze historyczno-przyrodniczym, są to inaczej obiektywne i konieczne prawa rozwojowe (w rozumieniu marksizmu historycznego), przejawiające się m.in. przechodzeniem od jednej formacji ekonomiczno-społecznej do drugiej	działania podejmowane jako akty spontaniczne dlatego, że zawiodą kanały komunikacji społecznej – nie ma możliwości transmisji potrzeb i interesów do aparatu planowania
	działania będące wynikiem swobodnej gry sił o niekontrolowanym przebiegu	
działania niezgodne z zasadami ustalonymi w planie z powodu istniejących trudności natury proceduralnej, technicznej czy ekonomicznej		

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kwaśniewicz (1981), Herbst (1987 b.)

wyzwalających tę kategorię zjawisk. Okoliczności te można pogrupować ze względu na charakter intencji oraz dobrowolność podejmowanych działań (tab. 1).

Podjmując próbę uogólnienia, Kwaśniewicz dzieli zjawiska żywiolowe na trzy kategorie: zjawiska wywołane indywidualnymi decyzjami poszczególnych

podmiotów, zjawiska pojawiające się jako skutek niezależnych od podmiotu sił i okoliczności oraz zjawiska będące skutkiem wadliwie funkcjonującego systemu planowania (tab. 2).

Tab. 2. Rodzaje żywiołowości

Table 2. Different kinds of uncontrolled processes

ŻYWIOŁOWOŚĆ		
BEHAWIORALNA	PROCESUALNA	AKCYDENTALNA
sytuacje społeczne, w których zachowania ludzkie odbiegają od przyjętych standardów	wynik swobodnej gry sił, bądź też nieprzewidywalna wypadkowa ich ścierania się	wydarzenia powstające na marginesie planowo wyzwalanego procesu społecznego, najczęściej nieprzewidziane i w pewnym stopniu zaburzająco oddziałujące na ten proces

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kwaśniewicz (1981)

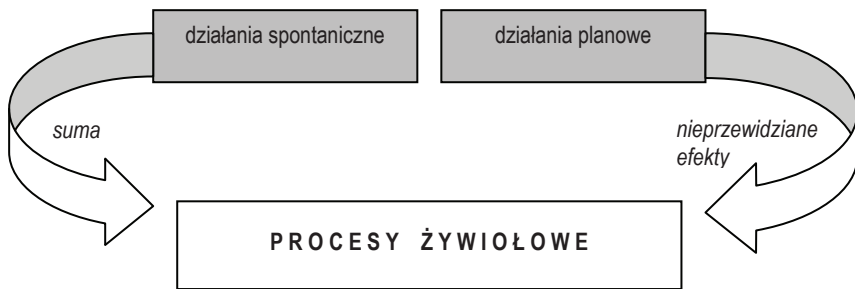
Z racji specyfiki żywiołowości procesualnej, która jest odpowiedzią na działanie sił niezależnych od naszej woli, pojawiających się nieoczekiwanie, nagle, z których jedne zdeterminowane są rozwojem cywilizacyjnym, inne zaś procesami przyrodniczymi, zjawiska należące do tej kategorii występują rzadko bądź są trudne do uchwycenia. W przypadku zjawisk o charakterze żywiołowym przeważają te, które zachodzą z egoistycznych pobudek (żywiołowość behawioralna) oraz te, które są „skutkiem ubocznym” działań planowych (żywiołowość akcydentalna). Z jednej strony mamy do czynienia z niekontrolowanymi zachowaniami spontanicznymi, pojawiającymi się oddolnie, bez ingerencji bodźców zewnętrznych, realizującymi indywidualną racjonalność, z drugiej natomiast z zachowaniami uruchamianymi na skutek wadliwie funkcjonującego systemu planowania. Tabela 3 przedstawia wybrane definicje zjawisk żywiołowych, uporządkowane ze względu na charakter żywiołowości.

Podsumowując: z powyższych rozważań wynika, iż o zjawiskach, bądź szerzej – procesach żywiołowych, najczęściej mówi się wówczas, gdy skutki działalności spontanicznej (żywiołowość behawioralna) lub planowej (żywiołowość akcydentalna) odbiegają od założeń racjonalności społecznej: łamią normy, wywołują szkody i dodatkowe koszty. Szkody społeczne wywołuje suma zachowań jednostek realizujących własne korzyści, a uchybienia w planowej działalności uwarunkowane są względami prawnymi, politycznymi, ekonomicznymi i innymi. Procesy żywiołowe mogą być uruchomione działaniami oddolnymi, bez ingerencji bodźców zewnętrznych, podejmowanymi spontanicznie przez poszczególne podmioty. Mogą też tworzyć je te działania i zjawiska, które wywołują nieprzewidziane planem skutki (najczęściej negatywne) (ryc. 2).

Tab. 3. Wybrane definicje zjawisk żywiłowych w przestrzeni
Table 3. The selected definitions of uncontrolled phenomena in space

Żywiłowość jako BRAK KONTROLI	Żywiłowość jako EFEKT ZEWNĘTRZNY
Niekontrolowane zachowania jednostek, grup społecznych i instytucji wywołane działaniami planowymi lub spontanicznym (Jałowiecki, 1988)	Niezamierzony, lecz dający się w zasadzie przewidzieć efekt procesu planowego i planowanego wytwarzania przestrzeni (Szczepański, 1990 a., por. Szczepański, 1990 b.)
Spontaniczne zachowania ludzi będące wyrazem indywidualnych zabiegów dla zaspokojenia niektórych potrzeb (Pióro, 1982)	Zdarzenia, które są produktem niezamierzonych, nie akceptowanych lub nie zidentyfikowanych efektów ubocznych lub, mówiąc po prostu, różnią się lub są przeciwstawne temu, co było planowane” (Sztompka, 1981)
Zjawiska częściowo lub całkowicie wymykające się regulacjom instytucjonalnym (Szczepański, 1990 a.)	

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 2. Dwa sposoby rozróżniania procesów żywiłowych
Fig. 2. Two ways of identification of uncontrolled processes

Źródło: opracowanie własne

ŻYWIŁOWOŚĆ JAKO SUMA ZACHWAŃ SPONTANICZNYCH

Rozpatrując żywiłowość jako mechanizm podejmowania decyzji, uznaje się, iż jest ona wypadkową zachowań spontanicznych. Indywidualne inwestycje mają niewielką, w porównaniu do terytorium miejscowości czy gminy skalę, niemniej jednak wpływ pojedynczych inwestycji, zwłaszcza w masie, wykracza poza obręb posesji. Rozwój w strefie podmiejskiej jest właśnie takim procesem, stanowiącym sumę zachowań spontanicznych (*Kształtowanie...*). Zachowania spontaniczne muszą jednak spełniać jednocześnie dwa kryteria. Muszą być wyrazem egoistycznych dążeń jednostek do zaspokojenia własnych potrzeb i aspiracji, a także nie podlegać w dostatecznym stopniu systemowi kontroli.

Odnosząc się do pierwszego kryterium, zjawiska żywiolowe to takie, które zachodzą z pobudek egoistycznych. Herbst (1987 a.) określa nimi działania prowadzące do realizacji własnych interesów danego podmiotu, a przy tym odznaczające się:

- brakiem refleksji nad ich zgodnością z interesami innych podmiotów,
- brakiem dostatecznej dbałości o ich skoordynowanie,
- brakiem lub znacznym ograniczeniem refleksji nad relacjami nadrzędności i podrzędności pomiędzy interesami różnych szczebli organizacji społecznej, a także interesami o różnej randze merytorycznej.

Drugim wyznacznikiem tak rozumianej żywiolowości jest skala zjawiska, nad którą z racji niewydolności systemu regulującego zachowania jednostek nie można zapanować. Żywiol nie daje się kontrolować albo ze względu na pozycję i znaczenie działających podmiotów, albo ze względu na masowość określonych zjawisk (Herbst, 1987 a.). O procesach żywiolowych można zatem mówić również w kontekście przekroczenia pewnych wyjściowych parametrów, które są podstawą do planowania tego, co Błasiak (1990) nazywa konsumpcją miejską, zaliczając do jej sfery m.in. urzędnicy, obiekty, tereny i instytucje związane zarówno z mieszkalnictwem, jak i handlem, usługami, ochroną zdrowia, opieką socjalną, wychowaniem, kształceniem, kulturą, wypoczynkiem, rekreacją i sportem. Doskonałym przykładem tego typu procesu jest żywiolowy wzrost liczby mieszkańców przekraczający prognozy i planowane w związku z tym elementy infrastruktury konsumpcji. Szybkemu rozwojowi funkcji mieszkaniowych towarzyszy niedopasowanie poziomu rozwoju infrastruktury konsumpcji w stosunku do potrzeb. Planowanie w takich sytuacjach jest często próbą *ex post* zapanowania bądź zminimalizowania negatywnych skutków zaistniałych procesów żywiolowych (Błasiak, 1990). Planowanie może być w tym przypadku narzędziem ograniczającym negatywne skutki tego, co wymknęło się regulacjom instytucjonalnym i jest źródłem chaosu.

Zjawiska spontaniczne pełnią często funkcję czynników modyfikujących, uzupełniających, a nawet antycypujących planowanie przestrzenne. Z. Pióro (1982) jako pierwszy kwestię spontanicznych zachowań ludzkich włączył do badań nad planowaniem przestrzennym (Wódcz, 1990). Wedle jego koncepcji spontaniczne działania człowieka to nic innego jak manifestacja trendów rozwojowych. Przez „trend rozwojowy” rozumie on „dążenie człowieka do podniesienia poziomu zaspokojenia swych potrzeb w stosunku do postanowień planu dzięki indywidualnemu wysiłkowi i według indywidualnego wzoru oraz mobilizacji środków do realizacji tych dążeń, a także efekt tego działania” (Pióro, 1982, s. 362). Przestrzennymi korelatami owych trendów zdaniem autora koncepcji są migracje, dojazdy do pracy, wybory warunków mieszkaniowych oraz ich ulepszanie, wybory miejsc pracy, usług i rekreacji, podejmowanie indywidualnych inwestycji, profilowanie indywidualnej gospodarki rolnej, zakładanie

prywatnych warsztatów rzemieślniczych itp.³ Społeczne trendy rozwojowe są możliwe do określenia dzięki poznaniu aktualnych zachowań spontanicznych całej populacji, wyróżnieniu wśród nich zachowań młodzieży, a także rodzin wiodących (z racji tego, że istnieje prawidłowość przejmowania wzorów zachowań społecznych, a zwłaszcza wzorów konsumpcji od ludzi lepiej wykształconych, lepiej „urządzonych”, bogatszych, cieszących się większym prestiżem, tzw. rodziny wiodące, których warunki bytowe i kwalifikacje zawodowe osiągnęły planowany poziom perspektywiczny, są punktem odniesienia dla grup i warstw społecznych, które stoją niżej w hierarchii społecznej) (Pióro, 1982).

Społeczne wytwarzania przestrzeni jest zdaniem Jałowieckiego (1988) procesem zarówno planowym, jak i spontanicznym oraz w znacznym stopniu żywiołowym. Z racji tego, iż zjawiska, a co za tym idzie procesy spontaniczne / żywiołowe są przejawem realizowania indywidualnej racjonalności, najczęściej mamy do czynienia z konfliktem interesów. Problem pojawia się wówczas, gdy każdy z aktorów działających w przestrzeni posiada własną racjonalność, stojącą w sprzeczności z racjonalnością innych. Często racjonalność indywidualną przeciwstawia się racjonalności społecznej, inaczej interesowi publicznemu. Aktorzy społecznego wytwarzania przestrzeni wchodzą w toku tego procesu w konflikty interesów, w których stawką jest przestrzeń (Jałowiecki, 1988). Gra o przestrzeń może prowadzić do sytuacji określanej jako „tragedia wspólnego pastwiska” (Jałowiecki, 1988, za: Hardin, 1968). Przyjęcie konkurencyjnej strategii, prowadzącej do uzyskania indywidualnych korzyści, przynosząc początkowo poszczególnym podmiotom jednostkowe zyski, prowadzi nieuchronnie do powstania strat dla wszystkich realizujących tę strategię. Hankiss (1986) taką sytuację nazywa „pułapką społeczną”.

ŻYWIOŁOWOŚĆ JAKO SKUTEK PROCESU PLANOWEGO WYTWARZANIA PRZESTRZENI

Żywiołowość i planowanie⁴ należą do podstawowych kategorii analizy procesów rozwoju społecznego (Jałowiecki, 1988). Przestrzenie zaplanowane i urządzone to takie, które powstały wedle czyjogoś zamysłu, wizji, zaś przestrzenie powstałe żywiołowo to przestrzenie obrane, obwołane i wyznaczone przez samych mieszkańców (Bagiński, 1990). Wszystkie spontanicznie powsta-

³ Wszystkie te przykłady są ściśle związane z okresem, w którym powstała koncepcja trendów rozwojowych, a więc jeszcze z gospodarką socjalistyczną, stąd niektóre z nich w dzisiejszych realiach mogą wydawać się nieco zdezaktualizowane.

⁴ Planowania nie należy utożsamiać z planowością. Planowanie urbanistyczne jest zaledwie jednym z elementów planowości, która w systemie socjalistycznym obejmowała całość gospodarki oraz społeczeństwa.

jące miejsca o określonym współczynniku atrakcyjności ujawniają braki atrakcyjnych miejsc zaplanowanych i urządzonych w mieście. Im mniej tych ostatnich, tym więcej powstaje miejsc żywiolowo wyznaczonych (tamże).

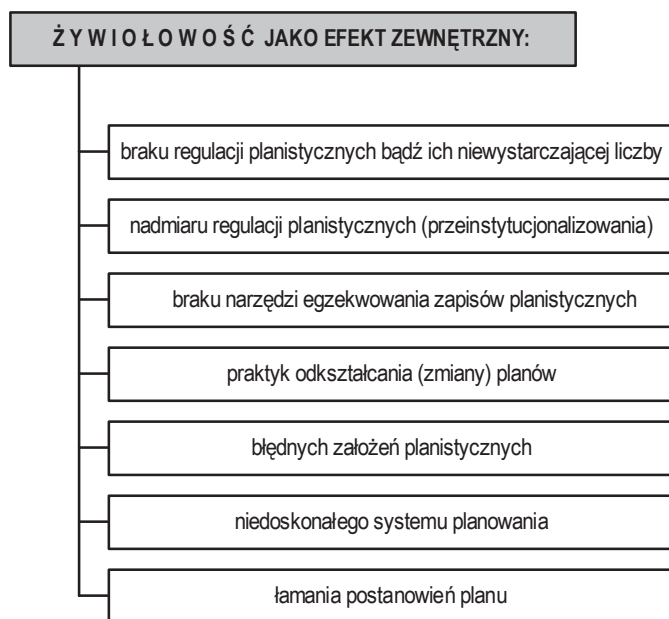
Zjawiska żywiolowe są najczęściej stawiane w opozycji do planowania, choć jego efektywność uzależnia się od możliwości przewidzenia przyszłego przebiegu konkretnych procesów (Wódz, 1990). Obydwa rodzaje zjawisk – żywiolowe i planowe – powinny być zatem rozpatrywane równoległe, ze szczególnym uwzględnieniem wzajemnych powiązań pomiędzy nimi (tamże). Często bywa tak, że planowanie, które powinno być istotnym czynnikiem eliminującym lub ograniczającym zjawiska żywiolowe, faktycznie je stymuluje i staje się ich ważnym źródłem (Szczepański, 1990 a.). Dzieje się tak w przypadku – jak to określa Z. Sowa (1989) – przeistytucjonalizowania życia miejskiego, nadmiernie limitującego przestrzenne zachowania mieszkańców⁵. Planowanie przestrzeni miejskiej rodzi wówczas pokusę dążenia do stworzenia skończonej i zamkniętej formy miasta, do zaplanowania większości ludzkich zachowań i wkomponowania ich w odpowiednie formy przestrzenne. Scenariusz powstawania zjawisk żywiolowych jako efektu zewnętrznego systemu planowania może być też zgoła inny: brak regulacji koordynujących procesy przestrzenne, luki prawne, brak możliwości egzekucji zapisów planistycznych generują zjawiska niepożądane z punktu widzenia interesu zbiorowego. W przypadku procesów suburbanizacji zachodzących w obszarach metropolitalnych drugi ze scenariuszy jest znacznie częściej spotykany.

Żywiolowość jako nieprzewidziany efekt zewnętrzny systemu planowania to nie tylko konsekwencje błędnych założeń, ale także inicjatywy, które zmierzają do odkształcenia (zmiany) planu z zachowaniem istniejących przepisów prawnych oraz procedur formalnych. Na stanowisku takim stoją autorzy opracowania stanowiącego podsumowanie badań poświęconych zjawiskom żywiolowym w przestrzeni Warszawy (Jałowiecki, 1987). Okazuje się, że w okresie gospodarki centralnie planowanej budownictwo mieszkaniowe stało się głównym czynnikiem wymuszającym zmiany w planach. Polegało to na przekształcaniu (zgodnie z prawem!) terenów rezerwowanych w planach pod lokalizację różnych obiektów i urządzeń ogólnomiejskich (takich jak zieleń miejska, usługi bytowe, służba zdrowia) na tereny mieszkaniowe.

Żywiolowość rozumiana jako błędne założenia i niespełnione oczekiwania wobec planowania obejmuje siedem kategorii zjawisk wyodrębnianych ze względu na ich stosunek do działalności planowej (ryc. 3.).

Charakter oraz podłoże zjawisk wymykających się regulacjom instytucjonalnym, a także rolę samego planowania przestrzennego determinuje ustrój

⁵ Szczepański (1990 a.) porusza problem planowania oraz zjawisk żywiolowych w okresie, w którym centralne planowanie było narzędziem formowania społeczeństwa socjalistycznego.

Ryc. 3. Żywiłowość w kontekście planowania przestrzennego

Fig. 3. Spontaneity in spatial planning

Źródło: opracowanie własne

polityczny. Zupełnie inna była natura zjawisk i procesów żywiłowych w gospodarce centralnie planowanej, a zupełnie inna jest w gospodarce kapitalistycznej, opartej na zasadzie wolnego rynku⁶. Planowość ma jednak zawsze charakter ograniczony, który wynika nie z braku doskonałości metod i technik planowania, ale z faktu, że działania „człowieka społecznego” charakteryzuje bardziej intencjonalność niż racjonalność (Jałowicki, 1988).

Ograniczoność planowania wynika nie tylko z niemożności przewidzenia intencji podmiotów działających w przestrzeni, ale także z faktu istnienia zhierarchizowanej administracji, której poszczególne szczeble posiadają kompetencje decydowania o lokalizacji inwestycji. Działania niższych szczebli mogą być wówczas blokowane bądź ograniczane decyzjami administracji wyższego szczebla. W efekcie nadmiaru ograniczeń, jak pisze Herbst (1987 a., s. 50), „(...) każde działanie staje się żywiłowe, każde łamie jakieś prawa i jakieś plany”. Swoistym paradoksem jest fakt, iż żywiłowo może działać także władza lokalna. Przykładem takiej żywiłowości było sankcjonowanie w poprzednim ustroju

⁶ Szerokie ujęcie problemu zjawisk żywiłowych w okresie gospodarki centralnie planowanej zawarte jest m.in. w pracach zbiorowych pod redakcją K. Wodza (1990) oraz B. Jałowickiego (1988).

działania jednostek przemysłowych (wówczas uprzywilejowanych) i innych należących do eksterytorialnej organizacji państwa, które to działania musiała dopuszczać lokalna władza terenowa pomimo tego, że godziły one w racjonalność użytkowania określonego terytorium. Plany zagospodarowania przestrzennego nie zawsze były na tyle elastyczne, aby w sposób bezkolizyjny przyjmując tego typu obiekty. Żywiołowość utożsamiana była wtedy z działaniami nie liczącymi się z ustaleniami planu zagospodarowania przestrzennego.

Planowanie może zatem z jednej strony generować zjawiska, a w dalszej kolejności procesy żywiołowe, z drugiej natomiast dążyć do ich ograniczenia.

ŻYWIOŁOWOŚĆ LOKALIZACJI

Żywiołowość w odniesieniu do procesów przestrzennych objawia się gwałtownymi zmianami w zagospodarowaniu przestrzeni, m.in. masowym lokalizowaniem nowych obiektów na terenach do tego nie przygotowanych. Skutkuje to szeregiem nieprzewidzianych negatywnych konsekwencji, nad którymi z różnych względów nie sposób zapanować. Uzasadnione jest zatem twierdzenie, iż znamiona żywiołowości posiada nie tylko sam proces lokalizowania pewnych obiektów, ale również ich lokalizacja.

Pojęcie lokalizacji pierwotnie oznaczało wyłącznie umiejscowienie. Rozumiano pod nim położenie obiektu w przestrzeni względem innych elementów tej przestrzeni, np. sieci osadniczej, komunikacyjnej, surowców, zakładów przemysłowych, usługowych i.in. Lokalizacja tak pojmowana powinna obejmować cztery elementy: 1) obiekt, 2) miejsce, 3) cel oraz 4) motywy (czynniki) (*Słownik geograficzno-ekonomiczny*, 1982, s. 46). W praktyce odnoszono ją do procedury wyboru miejsca dla określonej działalności gospodarczej czy obiektu, a za najkorzystniejszą uważano taką, która najlepiej dopasowywała walory miejsca i wymagania lokalizacyjne określonych podmiotów (Wieloński, 2005).

Obecnie pojęcie lokalizacji uległo rozszerzeniu. Odnosi się ono również do rezultatu wyboru konkretnego miejsca (Wieloński, 2005), a nawet do wszystkich decyzji powodujących określone konsekwencje przestrzenne (Törnqvist, 1977).

Pojęcie lokalizacji można zatem rozpatrywać w dwóch aspektach:

1. czynnościowym, zawierającym elementy decyzyjności, czyli do procedury wyboru rodzaju inwestycji i jej miejsca;
2. rezultatowym, który jest wynikiem przeprowadzonej procedury i związany jest z konkretną już lokalizacją (Budner, 2004).

Sposób rozumienia pojęcia lokalizacji jest zbieżny z definiowaniem zjawisk przestrzennych o charakterze żywiołowym. Żywiołowość bowiem odnosi się nie tylko do zmian w użytkowaniu przestrzeni, zachodzącym dzięki określonym

mechanizmom podejmowania decyzji (aspekt czynnościowy), ale także do tych zjawisk, które są nieprzewidywanym w procedurach planistycznych skutkiem (aspekt rezultatowy). Tabela 4 przedstawia dwa podejścia do kwestii żywiółowych zmian w zagospodarowaniu przestrzeni, przejawiających się swobodą lokalizowania nowych obiektów, często na terenach do tego nie przygotowanych.

Tab. 4. Dwa wymiary żywiółowości lokalizacji
Table 4. Two dimensions of localization spontaneity

	ŻYWIÓŁOWOŚĆ jako mechanizm podejmowania decyzji przestrzennych	ŻYWIÓŁOWOŚĆ jako nieprzewidywany rezultat planowanego wytwarzania przestrzeni
LOKALIZACJA jako procedura wyboru miejsca	Obiekty wznoszone na terenach do tego nie przygotowanych jako przykład procedur wyboru miejsca, opartych na egoistycznej racjonalności	
LOKALIZACJA jako rezultat wyboru miejsca		Obiekty wznoszone na terenach do tego nie przygotowanych jako efekt braku regulacji koordynujących procesy przestrzenne, luk prawnych i braku możliwości egzekucji zapisów planistycznych

Źródło: opracowanie własne

Żywiółowość lokalizacji jest wynikiem braku dostatecznej kontroli nad swobodą realizowania przez podmioty własnej strategii względem przestrzeni w oparciu o przesłanki egoistyczne. Pojawiają się wówczas sprzeczności, a czasem wręcz konflikty pomiędzy dwoma racjonalnościami: indywidualną i zbiorową. Konflikt, w odróżnieniu od sprzeczności, którym można zapobiegać stosując chociażby instrumenty planistyczne, jest realnie występującą sytuacją pomiędzy ludźmi, grupami społecznymi oraz między władzą publiczną a ludźmi, w której nastąpiła interakcja stron konfliktu, reprezentujących odmienne wartości, czy racjonalności (Markowski, 1999). Konflikty pomiędzy interesami prywatnymi a interesem publicznym potęgowane są w Polsce niedostosowaniem do nowych warunków pojmowaniem interesu prywatnego i publicznego (Markowski, 1999).

Racjonalność zbiorowa w grze o przestrzeń, oparta często na wartościach pozaekonomicznych bądź ekonomicznych, ale odnoszących się do całej zbiorowości, jest kategorią trudną do zdefiniowania. W sytuacji konfliktu obydwie strony mogą bowiem reprezentować interesy szerszej zbiorowości. Przykładem są działania zrzeszenia mieszkańców na rzecz obrony środowiska, w którym

mieszkają przed dalszym jego zabudowywaniem, stojące w sprzeczności z inwestycjami deweloperów, którzy czerpiąc dochody z prowadzonej przez siebie działalności, zaspokajają jednocześnie potrzeby społeczne związane z posiadaniem własnego mieszkania za relatywnie niską cenę (Bryant i in., 1982). Sytuacja staje się nieco prostsza wówczas, gdy racjonalność zbiorową odniesiemy do społeczności zamieszkującej przestrzeń konfliktu, bez rozciągania jej na bliżej nieokreślone grupy społeczne, takie jak chociażby osoby zainteresowane nabyciem własnego domu pod miastem.

Dość powszechnym przykładem konfliktu pomiędzy racjonalnością indywidualną a racjonalnością zbiorową przy okazji zmian z zagospodarowaniu terenu jest konflikt pomiędzy prawem do swobodnego gospodarowania własnymi gruntami, łącznie z ich zabudowaniem, a jego ograniczeniem w sytuacji rozpoznania ewentualnych negatywnych konsekwencji swobody w tym zakresie (Bryant i in., 1982). Innymi przykładami ścierania się dwóch racjonalności jest korzystanie z infrastruktury technicznej przez grupę nowych jej użytkowników bez ponoszenia przez nich pełnych kosztów z nią związanych, czy też przejęcie przez osobę prywatną wartościowego gruntu z punktu widzenia rekreacji oraz przekształcenie go na osiedle rezydencjonalne dla bogatych, co jest jednoznaczne z wyłączeniem tego terenu spod użytkowania zbiorowego. Istnieje też szereg konfliktów natury społecznej, związanych z osiedlaniem się na terenach wiejskich ludności nierolniczej, które niekiedy przyjmuje wręcz formę inwazji, prowadzącej do przekształcania się niewielkich osad wiejskich w kilkutysięczne wsie o charakterze sypialni (Bryant i in., 1982).

Jednym z przejawów konfliktogenności są spontanicznie tworzone w strukturze wsi enklawy zabudowy mieszkaniowej, kształtowane wyłącznie przez inwestora bez całościowych koncepcji rozwoju przestrzennego (Zimnicka i Czernik, 2007). Lokalizacja osiedli mieszkaniowych na terenach do tego nieprzygotowanych często wywołuje bowiem sprzeczności pomiędzy funkcją danego terenu a jego użytkowaniem. Kategoria konfliktu funkcji oznacza istnienie w bezpośrednim sąsiedztwie antagonistycznych form działalności bądź dążenie do usytuowania różnych działalności na tym samym terenie (Szostek, 2006). Konflikty funkcji najczęściej mają miejsce w rejonach charakteryzujących się znaczną atrakcyjnością środowiskową lub komercyjną (Szostek, 2006). Zadaniem władz lokalnych jest prowadzenie takiej polityki planistycznej, aby funkcje terenu szły w parze z najlepszą z możliwych form jego zagospodarowaniem (Bryant i in., 1982). Sytuację komplikuje fakt, iż władze te jako strona powołana do niwelowania sprzeczności i łagodzenia konfliktów, często same nie pozostają bezstronne, a podstawowe narzędzie, które temu służy czyli prawo, z jednej strony stwarza system instrumentów do zarządzania konfliktami, z drugiej natomiast może stanowić ich istotną przyczynę (Markowski, 1999). Szczególnie negatywne w skutkach potrafi być bezmyślne i niekontrolowane zabudowywanie terenów

otwartych, co jest równoznaczne z bezpowrotną utratą obszarów predysponowanych do pełnienia funkcji rekreacyjnych, ekologicznych oraz zapewniających prawidłową organizację przestrzeni (tab. 5.).

Tab. 5. Funkcje oraz cele terenów otwartych

Table 5. Functions and aims of open space

FUNKCJE	Cele
1. REKREACYJNE	a) budowa ośrodków sportowych b) budowa kompleksów rekreacyjnych c) zachęcanie do pieszych wędrówek oraz innych aktywności wymagających rozproszenia w przestrzeni d) umożliwienie mieszkańcom miast dostępu do naturalnych krajobrazów oraz terenów
2. EKOLOGICZNE	a) kontrolowanie zasobów naturalnych oraz utrzymywanie równowagi ekologicznej b) kontrolowanie terenów leśnych oraz innych wyjątkowo cennych przyrodniczo c) umożliwienie produkcji rolnej w strefie <i>urban fringe</i>
3. ORGANIZACJA PRZESTRZENI	a) utrzymanie nieciągniętego charakteru form miejskich oraz kontrastów pomiędzy krajobrazem miejskim i wiejskim b) tworzenie rezerw terenowych dla przyszłego rozwoju określonego rodzaju infrastruktury, np. drogowej c) tworzenie rezerw terenowych dla przyszłego rozwoju bliżej niesprecyzowanej infrastruktury d) zwiększenie się strefy kontaktowej pomiędzy obszarem miejskim i wiejskim e) tworzenie banków gruntów umożliwiających zamianę terenu z właścicielem w sytuacji, gdy jego działka została przeznaczona na inne cele

Źródło: Bryant i in. 1982 za: Latarjet 1972

Jedną z metod ograniczania tego typu praktyk jest system studiów i analiz poprzedzających uchwalenie planu, których celem jest zdefiniowanie najlepszej z możliwych funkcji dla danego terenu, a następnie zaplanowanie w ramach każdej z tych funkcji określonego celu⁷. Gdyby tego typu działania były powszechną praktyką, wówczas żywiółowość lokalizacji mogłaby być skutecznie kontrolowana.

PODSUMOWANIE

Procesy przestrzenne o charakterze żywiółowym przyczyniają się do rozszerzania chaosu przestrzennego, ponieważ generują liczne konflikty w grze

⁷ Propozycję takiej metody przedstawiają w swej książce Bryant i in. (1982)

o przestrzeń. Chaos jest bowiem takim stanem docelowym zagospodarowania przestrzenni, w którym pola konfliktów wynikających z procesów rozwojowych nie zostały ograniczone do minimum, a krajobraz w ten sposób uzyskany nie jest harmonijnie skomponowany i nie zachowuje swojej lokalnej tożsamości kulturowej i środowiskowej⁸. Procesy żywiołowe, z uwagi na brak dostatecznej kontroli nad ich przebiegiem, są przejawem swobodnego realizowania indywidualnej racjonalności, która często stoi w sprzeczności z racjonalnością zbiorową. Mechanizmy wolnorynkowe, o ile nie są poddane pewnym ograniczeniom, zapewniają właścicielom gruntów swobodę w ich dysponowaniu. Prawo zezwalające na realizowanie inwestycji budowlanych na terenach do tego nieprzygotowanych, z dala od zainwestowania infrastrukturalnego, jest współcześnie jednym z najbardziej palących problemów obszarów metropolitalnych z uwagi na utratę kontroli nad procesem rozrastania się tkanki miejskiej i nadawania przez to procesom suburbanizacji charakteru żywiołowego. Skutki żywiołowej, redundantnej suburbanizacji są przede wszystkim obiektem zmasowanej krytyki w świetle koncepcji zrównoważonego rozwoju. Chaos przestrzenny w jego wymiarze funkcjonalnym stoi bowiem w sprzeczności z poprawą jakości życia, która uchodzi za podstawowe kryterium realizacji rozwoju zrównoważonego (Piontek i in., 1997). Zaspokajanie potrzeb mieszkańców uwzględniające ograniczenia zarówno przyrodnicze, jak i gospodarcze, a także racjonalne wykorzystanie terenu, minimalizacja potrzeb transportowych i kształtowanie potrzeb jednostki przestrzennej i jej mieszkańców to podstawowe zasady racjonalnego wykorzystania terenu (Lorens, 2003). W myśl zasad zrównoważonego rozwoju powinno się intensyfikować już zainwestowane obszary i rewitalizować zdegradowane, zamiast realizować inwestycje na terenach łatwiejszych z punktu widzenia inwestora, przyczyniając się tym samym do postępującego procesu rozpraszania zabudowy.

Literatura

- Bagiński E., 1990, Atrakcyjne przestrzenie miejskie zaplanowane i urządzone oraz miejsca żywiołowo powstające, [w:] Wódz K. (red.), *Problemy miejskie a zjawiska planowania i żywiołowości*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice, s. 151-169.
- Błasiak W., 1990, Planowa i żywiołowe procesy konsumpcji miejskiej na przykładzie wybranych miast GOP, [w:] Wódz K. (red.), *Problemy miejskie a zjawiska planowania i żywiołowości*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice, s. 67-89.
- Bobiński J., 1987, Analiza struktury rodzajowej decyzji lokalizacyjnych z uwzględnieniem decyzji wywołujących konieczność zmian planu zagospodarowania przestrzenne-

⁸ Na podstawie definicji ładu przestrzennego zaproponowanej przez Chmielewskiego (*Deutsch...*)

- go, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Analiza procesów żywiłowych w gospodarowaniu przestrzenią na terenie miasta Warszawy*, Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN, Zeszyt 58, Warszawa, s. 52-78.
- Bryant C.R., Russwurm L.H., McLellan A.G., 1982, *The city's countryside. Land and its management in the rural-urban fringe*, Longman, London and New York.
- Budner W., 2004, *Lokalizacja przedsiębiorstw*, AE, Poznań.
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Deutsch-Polnisches Handbuch der Planungsbegriffe, Polsko-niemiecki leksykon pojęć planistycznych, 2001, Die Deutsche Bibliothek-CIP-Einheitsaufnahme, Hannover-Warschau.
- Hankiss E., 1986, *Pułapki społeczne*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Hardin G., 1968, The Tragedy of Commons, "Science" nr 162; 13 December, 2. s. 1243-1248.
- Herbst K., 1987 a., Procesy żywiłowe w gospodarowaniu przestrzenią na terenie miasta stołecznego Warszawy (analiza przypadków), [w:] Jałowiecki B. (red.), *Analiza procesów żywiłowych w gospodarowaniu przestrzenią na terenie miasta stołecznego Warszawy*, Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN, Zeszyt 58, Warszawa, s. 18-51.
- Herbst K., 1987 b., Spontanizacja i żywiłowość jako wartości w układach terytorialnych, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Analiza procesów żywiłowych w gospodarowaniu przestrzenią na terenie miasta stołecznego Warszawy*, Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN, Zeszyt 58, Warszawa, ss. 7-17.
- Jałowiecki B. (red.), 1987, Analiza procesów żywiłowych w gospodarowaniu przestrzenią na terenie miasta Warszawy, „Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN”, Zeszyt 58, Warszawa.
- Jałowiecki B., 1988, Procesy spontaniczne i żywiłowe w gospodarce przestrzennej, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Gospodarka przestrzenna Polski. Wczoraj, dziś, jutro*, „Problemy planowania przestrzennego IV, Stowarzyszenie PAX, Warszawa, s. 106-144.
- Jędraszko A., 2001, *Odpowiedzialność władz publicznych za ład przestrzenny*, Maszynopis, Stuttgart.
- Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej – na przykładzie obszaru oddziaływania funkcjonowania miasta Szczecina*, www.led.ps.pl , ostatnia aktualizacja: 16 stycznia 2008.
- Kwaśniewicz W., 1981, Planowanie a procesy żywiłowe w socjalizmie, [w:] Jadam H., Markowski D. (red.), *Z badań nad przeobrażeniami świadomości społecznej w Polsce Ludowej*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów.
- Latarjet B., 1972, *Les espaces naturels en région parisienne*, Cahiers de l'IAURIP, 27.
- Lorens P., 2003, Zrównoważony rozwój a gospodarka przestrzenna, [w:] Borys T. (red.) *Zarządzanie zrównoważonym rozwojem. Agenda 21 w Polsce – 10 lat po Rio*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok, s. 130-152.
- Lorens P., 2005, Suburbanizacja w procesie rozwoju miasta socjalistycznego, [w:] Lorens P. (red.), *Problem suburbanizacji*, Biblioteka Urbanisty 7, Urbanista, Warszawa, s. 33-44.
- Markowski T., 1999, *Zarządzanie rozwojem miast*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Musil J., 1980, Socjologia a planowanie miast, [w:] Nowakowski S., Mirowski W. (red.), *Planowanie społecznego rozwoju miast i społeczności terytorialnych a badania socjologiczne*, Wrocław.
- Narojek W., 1982, *Struktura społeczna w doświadczeniu jednostki. Studium z socjologii współczesnego społeczeństwa polskiego*, Warszawa.
- Piontek B., Piontek F., Piontek W., 1997, *Ekorozwój i narzędzia jego realizacji*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Pióro, Z., 1982, Współczynnik ekologiczny w planowaniu przestrzennym, [w:] Pióro Z. (red.), *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej*, Książka i Wiedza, Warszawa, s. 360-384.
- Słownik geograficzno-ekonomiczny*, 1982, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków.
- Słownik języka polskiego*, 1981, T. III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 1023.
- Sowa Z., 1989, *Miasto – środowisko – mieszkanie*, PK, Kraków.
- Strzelecki Z., Kucińska M., 2006, Żywiolowe rozprzestrzenianie się metropolii warszawskiej, [w:] S. Kozłowski (red.), *Żywiolowe rozprzestrzenianie się miast. Narastający problem aglomeracji miejskich w Polsce*, KUL, PAN Komitet „Człowiek i Środowisko”, Białystok-Lublin-Warszawa, s. 125-150.
- Szczyptański M., 1990 a., Plan i żywiół w procesie wytwarzania przestrzeni miejskiej. Socjologiczne studium przypadku, [w:] Wódcz K. (red.), *Problemy miejskie a zjawiska planowania i żywiolowości*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice, s. 36-66.
- Szczyptański M., 1990 b., Plan i żywiół w procesie społecznego wytwarzania przestrzeni, [w:] Malikowski M., Solecki, S. (opr.), *Spółeczeństwo i przestrzeń zurbanizowana. Teksty źródłowe*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1999, s. 280-285.
- Zostek W., 2006, Konflikty w procesie realizacji polityki przestrzennej, [w:] Ossowicz T., Zipser T. (red.) *Urbanistyka w działaniu. Teoria i praktyka*, Biblioteka Urbanisty 9, Urbanista, Warszawa, s. 101-112.
- Sztompka P., 1981, The Dialectics of Spontaneity and Planning in Sociological Theory, [w:] Himmelstrand U. (red.), *Spontaneity and Planning in Social Development*, New York.
- Törnqvist G., 1977, The Geography of Economic Activities: Some Critical Viewpoints on Theory and Application, "Economic Geography" 53, 2, s. 153-162.
- Wieloński A., 2005, *Geografia przemysłu*, WUW, Warszawa.
- Wódcz K., 1990, Koncepcja badań zjawisk planowych i żywiolowych w miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego [w:] Wódcz K. (red.), *Problemy miejskie a zjawiska planowania i żywiolowości*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice, s. 735.
- Wyganowski S., 2002, Czy można zarządzać rozprzestrzenianiem się miast?, [w:] K. Kamieniecki (red.), *Miasto za miastem*, Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa, s. 23-26.
- Zimnicka A., Czernik L., 2007, *Ukształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej. Raport z badań obszaru oddziaływania miasta Szczecin*, Hogben, Szczecin.
- Zuziak Z., 2005, Strefa podmiejska w architekturze miasta. W stronę nowej architektury regionu miejskiego, [w:] Lorens P. (red.) *Problem suburbanizacji*, Biblioteka Urbanisty 7, Urbanista, Warszawa, s. 17-32.

Summary

Space is a scene of many different processes changing its features, structure and land use. Processes in a time perspective consists of a series of phenomena taking place one after another. In social reality we identify three kinds of phenomena: planned, spontaneous and uncontrolled. Before the systemic change uncontrolled phenomena were found as little important due to their destructive impact on the prevailing planned order. Rapid increase of spontaneous spatial phenomena can be observed in Poland after accession to the countries of free-market economy.

This article is a kind of a summary of theoretical knowledge about uncontrolled spatial processes. The author makes a review of scientific literature and sorts all the definitions and classifications into two ways of understanding this term referring to two mechanisms that create such processes. On the one hand uncontrolled processes are the sum of spontaneous behaviors and on the other hand the results that were not foreseen at the stage of spatial planning. One of the examples of widespread uncontrolled processes in Poland now are rapid changes of land-use which manifest in localizing new structures on a terrain that is completely unprepared for such investment. Uncontrolled localizations are one of those phenomena that lead to negative consequences that are difficult to resist. Spatial expansion of the most big Polish cities are ruled by the process of uncontrolled suburbanization.